

Dr. Peter C. Bloch

Türkler, Cilt: 19 Sayfa: 693-701

Wisconsin Üniversitesi, Madison / A.B.D.

Giriş

1991 yılında Sovyetler Birliği'nin yıkılmasından sonra bağımsızlıklarını kazanan beş Orta Asya ülkesi tarım sektöründe pazar ekonomisine geçişte farklı yollar izlemişlerdir. Kırgızistan tarımsal şirketlerin yapılandırılması, toprağın özelleştirilmesi ve bireysel çiftçiliğin teşvik edilmesinde en atak olanıdır.¹ Kazakistan ve Türkmenistan da benzer hukuki ve siyasi düzenlemeler yapmış fakat uygulamada başarısız olmuşlardır.² Tacikistan'ın reform çabaları ise sivil ayaklanma ve hükümetin devam eden başarısızlığı nedeniyle sekteye uğramıştır. Özbekistan, diğerlerinden farklı olarak, piyasa odaklı tarımda ilerlemeleri yakından kontrol etmeye çalışmış, sonuçta tarım sektörü yüzeyde 1991 yılındaki halini muhafaza eder görünmektedir.³ Orta Asya ülkelerindeki benzerlik ve farklılıkların kısaca tartışılmasından sonra, bu makalede Özbek hükümetinin ifadesi ile tarımsal yapı, tarımsal üretim ve politik kaygılar ile ilgili ülkenin özellikleri incelenerek, Özbekistan'ın "adım adım" ilerleme girişiminin sonuçları araştırılacaktır.

Orta Asya Ülkelerinin Tarımsal Gelişmelerindeki Ayırt Edici Nitelikler

Sovyet sistemi altında, tarımın gelişmesi merkezde totaliter bir yönetim altında yapılmaktaydı. Ülkede yapılan herşey, yukarıdan emir-komuta mekanizması şeklinde işlemekteydi. Tarımsal ürünlerin ekileceği alanların büyüklüğünün belirlenmesinden, sulamada kullanılacak su miktarına, tarımsal üretimin toplam hacmine, ekilmiş her hektardan alınacak tarımsal ürün rekoltesine ve hatta birim başına düşen üretim maliyetinin hesaplanmasına Tarım Bakanlığı karar vermektedir. Bu hedefler daha aşağı seviyelere, o tarihte işgücünün temel örgütlenme birimleri olan tarımsal girişim ve hatta birliklere yönlendirilmişti. Pratikte tüm tarımsal üretim kolektif ve devlet çiftliklerine transfer edilmişti.

1940 yılından önce, toprağın, suyun ve üretim araçlarının özel mülkiyeti tamamen kaldırılmıştı. 1930'larda kolektif ve devlet çiftliklerinin kuruluş aşamasında, insanlara büyük toprak sahiplerinin sınıf olarak yok edileceği, alt ve orta sınıfa ait küçük arazi parsellerinin mülkiyetlerinin korunacağı beyan edilmişti. Fakat gerçek farklıydı: Fakir insanların toprağı vardı, fakat bunların çoğunun üretim için gerekli olan araçları bulunmamaktaydı ki buna örnek olarak toprağı işlemek için gereken aletlerin bulunmaması gösterilebilir. İşte bu nedenledir ki, komünistlerin tekliflerine karşılık olarak, köylüler kendilerini takımlar ve birlikler şeklinde örgütlemeye başladılar. Daha sonradan kolektif çiftlikler-kooperatifler şeklinde örgütlendiler.

Bu kooperatiflerin kurulmasının ilk yıllarında, köylüler gönüllü olarak topraklarını, atlarını, öküzlerini ve tarımsal uygulamalarını beraberce ortaya koydular ve birlikte çalıştılar. Onların gönüllü olarak biraraya getirdikleri üretim araçları ve diğer mallar kooperatifte mülkiyet hakları olarak düşünülüyordu. Her yılın sonunda, her köylü/pay sahibi ortak çabanın sonucu ortaya çıkan üretimden

Özbekistan ve Diğer Orta Asya Ülkelerinde Tarım Reformu

payına düşen mülkiyet hakkını alıyordu. Köylülerin çoğunluğu bu uygulamadan memnundu ve bu yöntem sayesinde tarımın gelişmesinde bir başarı sağlanmıştı.

Kolektifleşmeden sonra, tüm toprak ve mallar birleştirildi. İşbirliğinin temelleri bir bir yok edildi, ürünler yukarıdan alınan emirlere göre üretildi ve köylülere emekleri karşılığında ücret verildi. Böylece, 1940 yılının ortalarında kırsal kesimde özel mülkiyet tamamen ortadan kaldırılmış oldu. Toprak, su ve diğer üretim araçları devletin mülkiyetindeydi ve kooperatifler artık yoktu. “Halk”ın mülkiyeti oluşturulmuştu. Herkes herşeyin sahibi haline gelmişti, özel mülklerin özel sahipleri yok edilmişti. Şimdi, bir şirketin yöneticisi devlet adına sorumluluk alıyordu ve insanlar neredeyse hiç ücret almadan çalışma hakkına sahip oluyorlardı. Böylece, Sovyet gücünün sonunda, çalışmanın maddi motivasyonu ortadan kaldırılmıştı.

Orta Asya ülkelerinin birlik içerisindeki diğer geçiş ülkelerine kıyasla belirleyici bazı ekonomik özellikleri bulunmaktadır:

1. Yüksek oranlarda kırsal nüfusa sahiptirler ve tarımda ekonomik olarak faal bir nüfusları bulunmaktadır.
2. Kırsal kesimi de kapsayan yüksek bir nüfus artışı oranına sahiptirler.
3. İşlenebilir topraklarının yüzdesi ve kırsal nüfusun kişi başına düşen işlenebilir toprağı çok azdır.
4. Tarımsal toprakların kullanımı işlenebilir topraklara kıyasla daha çok yer kaplayan otlaklar tarafından belirlenmektedir.
5. Geçiş ekonomileri içerisinde en yüksek oranlı sulamaya sahiptirler (Özbekistan işlenebilir topraklarının %90'ının sulama altında olmasıyla ön sıradadır).
6. Özellikle Özbekistan, Türkmenistan ve Tacikistan'da pamuk üretiminde yüksek oranda uzmanlaşmıştır.
7. Özellikle de sulama yapılması için gereken suyun yetersiz olmasından dolayı işlenebilir toprağın daha fazla genişletilmesinde sorunlar bulunmaktadır.

Orta Asya ülkelerinin ayrıca ortak bazı özellikleri de şunlardır:

1. Bütün cumhuriyetler son on yılda farklı derecelerde olmak üzere ekonomik küçülmeden acı çekmişlerdir. Özbekistan ve Türkmenistan'da bu küçülme daha azdır. Hatta Özbekistan 1990'larda sanayi sektöründe biraz büyüme bile göstermiştir. Diğer taraftan, her iki ülke de yüksek enflasyon problemi ile karşı karşıya bulunmaktadır.

2. Tüm Orta Asya ülkelerinde 1990'ların başında, toplam tarım üretiminde negatif büyüme yaşanmış, fakat bunların çoğu daha sonradan toparlamaya başlamışlardır. **Tablo 1'de** de görüldüğü üzere, tarımsal üretim Özbekistan dışında tüm ülkelerde 1990'ların ortalarına kadar gerilemiştir. 2000'e gelindiğinde, sadece Kırgızistan Sovyet dönemi üretimini aşmıştır. Bu rakamlar alt sektörler

Özbekistan ve Diğer Orta Asya Ülkelerinde Tarım Reformu

arasında büyük farklılıkları gizlemekle beraber, Kırgızistan⁰, Kazakistan ve Tacikistan'ın Türkmenistan ile Özbekistan'a kıyasla, daha önce artış yaşanan çiftlik hayvanları üretiminde büyük ölçüde azalışlar meydana gelmiştir.

3. Tarımsal politika öncelikleri, gıdada kendi kendine yeterliliğin sağlanması ve Sovyetler Birliği'nin çöken karışık ticaret sistemine uyumunun sağlanması amacıyla tarım sektörünün yapısında çeşitliliğe gidilmesi idi. **Tablo 2'de** 1995'e⁴ kadar Kazakistan ve Kırgızistan'da tahıl üretiminin önemli ölçüde düştüğü, Özbekistan'da ise arttığı görülmektedir. Tacikistan ve Türkmenistan'da ise belirgin bir yöneliş bulunmamaktadır. Bu dönemden sonra Kırgızistan'ın tahıl üretimi önceki seviyesini yakalamış, ancak Kazakistan aynı başarıyı gösterememişti; Özbekistan ise büyümesini sürdürmüştür. Pamuk için ise neredeyse tersi bir durum söz konusudur: Özbekistan'ın üretimi azalmış ve Kazakistan ile Kırgızistan'ın üretimi az oranda artmıştır. (Ancak, itiraf etmek gerekir ki, bu artış da küçük bir orandır).

4. Ülkelerden hiçbiri çiftlik yapılandırılmasının şu iki uç yönteminden birini uygulamadılar: eski sahiplerine iade etme (Slovenya ve Bulgaristan gibi ülkelerde yapılmıştır) veya devletin ve ortak çiftliklerin tamamen parçalara ayrılması (Arnavutluk ve Ermenistan'ın yaptığı gibi).

5. Orta Asya'da göreceli olarak yavaş işleyen özelleştirme uygulamalarının nedenleri; girdi pazarlarının yavaş gelişmesi, sosyal altyapı ve kamu sağlığına sağlanacak fonlarla ilgili problemler, kırsal "nomenklatura"nın ısrarlı siyasi gücü, büyük ölçekli inşa edilen sulama sistemlerinin tasarımı ve son olarak da içsel etnik problemler olarak gösterilebilir.

6. Bu beş ülkede de su üzerine hakimiyet önemli bir konudur. Özbekistan'da sulama suyunun neredeyse tamamı dışarıdan, özellikle Kırgızistan ve Tacikistan dağlarından gelmektedir. Fergana Vadisi ve Taşkent bölgesinin suyunun çoğunu sağlayan Siri Derya sisteminin akışının yüzde altmışbeşi Kırgızistan'daki tek bir rezervuar (Toktogul) tarafından beslenmektedir. Karakalpakistan'ın geniş yeni sulama alanlarının suyunun önemli bir bölümünü sağlayan Amu Derya sisteminin akışının çoğu ise Tacikistan'dan gelmektedir. Bölgedeki hükümetler su tahsisatı ve birkaç yıllık fiyatlandırma mekanizmaları üzerine çalışmalar yapmaktadır ve bu konuda özellikle Siri Derya ile ilgili olarak önemli gelişmeler kaydetmişlerdir.

Pazar Ekonomisine Geçişte Reform Politikaları

Doğu Avrupa ve eski Sovyetler Birliği'nin diğer bölgelerinde olduğu gibi Orta Asya ülkeleri de ekonomik reform için farklı yöntemler seçmişlerdir. Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan'da geçiş süreci göreceli olarak yavaş ilerlerken, Kırgızistan ve Kazakistan'da daha hızlı ilerlemiştir. Bu makalenin ağırlığını diğerlerine kıyasla nüfus açısından birinci, ekonomik potansiyel açısından ise Kazakistan'a kıyasla ikinci sırada bulunan Özbekistan oluşturacaktır.

Özbekistan pazar ekonomisine geçiş modelini diğer ülkelerin ne yaptıklarına bakmaksızın kendi geliştirmiştir. Komşuları olan Kırgızistan ve Kazakistan'a kıyasla, Özbekistan "adım adım" bir yaklaşım sergilemiş, ekonomik reformlar daha sıkı bir hükümet kontrolü altında yavaş yavaş uygulanmıştır. Kademeli geçiş, Özbekistan ekonomik geçişinde temel felsefeyi oluşturmuştur. Cumhurbaşkanı İslam

Özbekistan ve Diğer Orta Asya Ülkelerinde Tarım Reformu

Kerimov: “Merkezi planlama ve pazar ekonomileri iç içe geçmiş, doğuştan mantıklı ve birbirlerine tamamen uyumsuz ekonomik sistemlerdir. Bu yüzden ki, planlı bir ekonomi doğrudan pazar ekonomisine çevrilemez. Geçiş, prensip olarak yeni bir şeylerin oluşturulması, niteliksel olarak bir adımdan diğerine geçilmesidir. Bu yüzden, sadece bir adımda uygulanamaz, birbirini takip eden süreçler tarafından belirlenen yeterli bir zamanın oluşması gerekmektedir”.⁵ diye vurgulamaktadır.

Özbek ekonomisi politikalarının temel özellikleri şunlardır:

1. Ekonomi politikaların genel politikalarından önce gelmesi;
2. Devletin ekonomik geçişi denetlemesi;
3. Sosyal korumanın devletin temel görevi olarak kalması;
4. Ekonomik reformların tutarlı ve aşamalı bir şekilde uygulanması.

Tarım Politikası ve Özbekistan Tarımında Meydana Gelen Temel Yapısal Değişiklikler

Devralınan Problemler ve Yapılar

Özbek ekonomisi için tarım temel bir öneme sahip bulunmaktadır ve GSMH'nin üçte birini oluşturmaktadır.

Özbekistan'da Sovyet tarım sisteminin ayırdedici özellikleri şöyleydi:

* Büyük kolektif ve devlet çiftliklerinin hakimiyeti: 1991'de Özbekistan'da 971 kolhoz (kolektif çiftlik) ve 1.137 sovhoz (devlet çiftliği) ⁶ bulunmaktaydı.

* Pamuk tek kültür lülüğü. Özbekistan halen dünyanın en büyük işlenmemiş pamuk ihracatçısıdır ve ayrıca en büyük dördüncü pamuk üreticisidir. Bunlardan başka, en büyük ipek ve Sovyetler Birliği döneminde koyun yünü üreticisiydi. Diğer önemli tarımsal ürünleri şunlardır: buğday, pirinç, hintkeneviri, tütün, meyve ve sebze. Şimdi bile sulanan alanların %35'inde pamuk üretilir.

Tarımın yapısı çiftlik hayvanları yerine (Kırgızistan'da tersidir) tahıl üretimi (tarımsal üretimin 2/3'ü) tarafında yoğunlaşmıştır.

* Tarım toprağın, suyun ve kimyasalların (gübre, böcek zehiri, vb.) aşırı kullanımına dayanmaktadır. Kapsamlı fakat verimsiz sulama sistemleri inşa edilmiş ve Özbekistan işlenebilir toprakları içerisinde sulanabilir toprak oranını arttırmıştır.

* Özbekistan özellikle buğday, süt, et ve patates gibi gıda ürünlerinde kendi kendine yeterli değildir. Ülkenin temel problemlerinden biri gıda ithalatına bağımlı olmaktır. Halihazırda buğday gereksiniminin %66'sı, etin %30'u, sütün %25'i ve patatesin %50'sinin ithal edilmesi gerekmektedir.

Özbekistan'da tarım, yoğun bir kırsal nüfusa sahip çok küçük miktarda ekilebilir bir arazide yapılmaktadır. Bölgenin %60'ından fazlası çöl, kıraç ve yarı kıraç topraklardan oluşmaktadır. Ekilebilir toprağın oranı toplam alan içerisinde %10'dan azdır. Tarımsal faaliyetler nüfusun aşırı yoğun olduğu birkaç bölge ile sınırlanmıştır. En önemli tarımsal bölgelerden biri ülkenin batısında bulunan Fergana

Özbekistan ve Diğer Orta Asya Ülkelerinde Tarım Reformu

Vadisi'dir ki burada nüfusun yoğunluğu km kare başına 300 kişidir. Özbekistan genelinde ise km kare başına ortalama 50 kişi düşer. Toplam olarak, kişi başına düşen ekilebilir toprak sadece 0.19 hektardır. Kıyaslamak için vermek gerekirse, bu rakam Türkiye'de kişi başına 0.42 hektardır.⁷

Tarım Politikalarının Temel Unsurları

1991'de Sovyet gücünün çekilmesinden sonra, Özbekistan tarımında devlet çiftliklerinin kolektif çiftliklere dönüştürülmesi gibi çeşitli değişiklikler meydana geldi. Tarımsal kooperatifler, tarım şirketleri, anonim şirketler ve çiftçi girişim birlikleri ve serbest özel çiftlikler oluşturuldu. Halihazırda on değişik tarım girişimi bulunmaktadır ve hepsi farklı sonuçlar alarak faaliyetlerine devam etmektedirler. Hükümet onların faaliyetlerinin gelişmesi için yardımda bulunmaktadır. 1997-1998'de **Oliy Mashlis Tarımsal Kooperatifler, Çiftçi Şirketleri ve Dekhkan Çiftlikleri**⁸ ile ilgili Tarım Kodunu ve yasalarını onaylamıştır ve Toprak kadastrosunu oluşturmuştur. Bu yasalar köylülerin, toprak ve üretim araçlarının sahibi olmalarını, faaliyetlerinde serbest olmalarını zorunlu kılmaktadı. Ancak, henüz bu sağlanamamıştır.

Özbek hükümeti başarılı ekonomik reformların can alıcı noktasının tarımın gelişimine bağlı olduğunu anlamıştır. Cumhurbaşkanı Kerimov bu durumu şöyle vurgulamaktadır:

“Ekonomik reformları meydana getiren tüm zincirlerde, en temel ve çarpıcı vurgu tarım sektörünün dönüşümdeki başarısına yapılmaktadır. Bu, nüfus yapısındaki kırsal kesimin yoğunluğundan ve ekonominin tarım-sanayi özelliğinden ve hayati olarak önemli olan problemlerin çözümünde tarımın oynadığı rolden kaynaklanmaktadır.

Çarpıcı ve gelecek vadeden rezervlere sahip en önemli unsur tamamen tarım sektörüdür. Bu rezervlere dokunarak, halk için gereken gıda arzı ve sanayi için gereken hammaddenin artırılmasının yanısıra, kırsal kesim nüfusunun geleceği güvence altına alınabilir. Milli gelirin en önemli kaynağı köydür ve döviz elde edilmesi için köy temel ihraç maddesini sağlamaktadır. Fakat, en önemlisi, tüm cumhuriyetin başarıya ve refaha ulaşmasında köy, ekonomideki temel birimi oluşturmaktadır. Eğer köylü refaha ulaşmışsa, tüm cumhuriyet zenginleşecektir. Bugün kabul edilmelidir ki köy sayesinde ayakta duruyoruz.⁹

Tarım politikası, çiftlikleri yeniden yapılandırma ve özelleştirme yoluyla üretimin etkinliğini arttırmaya çalışmaktadır. Başta tahıl olmak üzere gıda ithalatına olan bağımlılığın azaltılması, ödemeler dengesi probleminin çözülmesi ve tahıl, pamuk üretiminde kısıntıya gidilip, sebze ve meyve üretiminin artırılarak tarımda çeşitliliğe gidilmesine çalışılmaktadır. Milli öneme sahip olan iki temel ürün, pamuk ve buğday için devlet tedarik sistemi (“devlet talimatları”) halen yürürlüktedir. Çiftlikler ne ekileceğine serbestçe karar verme özgürlüğüne sahip değildirler.

Çiftliklerin Yeniden Yapılandırılması ve Özelleştirme

Tarımın dönüşümünde çiftliklerin yeniden yapılandırılması ve özelleştirme temel odağı oluşturmaktadırlar.

Özbekistan ve Diğer Orta Asya Ülkelerinde Tarım Reformu

Özbek çiftliklerinin yeniden yapılandırılması ve özelleştirilmesi aşağıdaki gibi organize edilmektedir:

1. Burada temel yaklaşım aslında özelleştirmeydi, devlet çiftliklerinin (sovhoz) ortadan kaldırılması ve yeniden yapılandırılmış kolhozlar, kooperatifler, anonim şirketler, kiralanan çiftlikler, tarım şirketleri, özel mandralar gibi değişik tarımsal girişimlere dönüştürülmesiydi. Sovhozların sayısı 1991'de 1.137 iken 1996'da 55'e inmiştir. Son beş yılda kooperatifler hakim duruma haline gelmiştir.

2. Kırgızistan ve Kazakistan ile kıyaslandığında Özbekistan'da kolhozların ortadan kaldırılması yönünde bir baskı yapılmamıştır. Kolhozların sayısı 1991'de 971 iken, 1996'da 1.374'e yükselmiştir. Tabii bunda sovhozların içeriden bölünmesi ve ortadan kalkmasının da payı bulunmaktadır.

3. Halihazırda yürürlükte bulunan yasaya göre, özelleştirme sadece kısmen uygulanabilmektedir. Çünkü toprak özel mülkiyet haline getirilemez. Buna göre toprak satın alınamaz ya da satılamaz. Yerel toprak pazarı oluşturulması ihtimal dahilindedir. Çünkü tarımsal toprakların mahalli (topluluk veya yerel komşuluklar) ticareti mümkündür.

4. Tarımın kamu dışında tarımsal şirketlere dönüşümü pratik olarak tamamlanmış gözükse de, devlet reform sürecini kontrol etmekte ve devlet talimatları; fiyatlar, teşvikler, kredi ve finans imkanları, pazarlama, vb. kanallarla tarımın gelişmesinde temel rolü oynamaktadır.

5. Sovyet döneminden beri çiftliklerin bir parçası olan ancak bugün bütün çiftçi ailelere sahip olma hakkı tanınan aile parselleri ne gittikçe artan bir oranda ilgi gösterilmektedir.

Yeniden yapılanma ve özelleştirme sonucunda şu anki durum karmaşık hale gelmiştir, fakat özelleştirme üretimde karar verme sürecinin derecesi ve temel fonksiyonlar açısından en az üç temel sektör öne çıkarılabilir.

a. Şimdi göreceli olarak daha küçülmüş olan devlet sektörü ki halen geriye kalan devlet çiftlikleri, bazı tarım şirketleri ve başka şirketler bulunmaktadır.

b. Çeşitli kolektif şirketler, bunlara kolhozlar, şirketler, çiftçi girişim birlikleri vb. örnek gösterilebilir. Bu alt sektör Özbekistan'da tarımın gelişmesinde temel oyuncu durumundadır ve devlet sektörü ile arasında (devlet talimatlarına bağlı olmak, teşvik almak, kamu malı olan aletleri kullanma hakkına sahip olmak ve kimyasal girdilerin devlet tarafından tedarik edilmesi gibi) birçok benzerlikler bulunmaktadır. Büyük ölçekli kolektif ve komandit şirketler halen pamuk ve tahıl üretimini (1998'de %75 civarında) yoğunluklu olarak yürütmektedirler. Bu iki ürünün hemen hemen tüm üretimi devlete satılmaktadır.

c. Büyük oranda çiftçi teşekküllerinden oluşan özel sektör; Bu gruba özel mandralar, çiftçi şirketleri (köylü çiftlikleri) ve aile parselleri. Özbekistan'ın tarım sektöründe çiftçi şirketleri asıl yeniliği oluşturmaktadırlar. Bunlar yarı bağımsız oluşumlardır ve sahipleri günlük tarım faaliyetlerden sorumludur. Sulama suyu, makineler ve girdiler için büyük şirketlere bağlıdırlar. Sektörde asıl yeniliği

Özbekistan ve Diğer Orta Asya Ülkelerinde Tarım Reformu

oluşturdukları için ve gelecekte de daha önemli hale gelme kapasiteleri bulunduğu için, diğer oluşımlara kıyasla bunlarla ilgili olarak daha detaylı bir analiz sunmaya karar verdik.

Çiftçi Şirketlerinin Gelişmesi

1 Ocak 1998'den itibaren 20.000'den fazla çiftçi şirketi kurulmuştur. Bunların hepsi, genel olarak, daha önceden büyük veya kolektif çiftliklerin içerisinde yer alan ve 3-5 hektardan oluşan sulanmış topraklardır. Bunlar kendi yerel sulama sistemleri sayesinde ürünleri sulamaktadırlar. Su dağıtımı ve tarım yönetiminden sorumlu yerel resmi bürolar için oluşturulan bölge bölümleri çiftçiler arasında suyu belirlenen limitlerde paylaşmaktadırlar. Çiftçi şirketleri için suyun limiti büyük şirketlere ayrılan limit oranında belirlenmektedir.

Kolektif çiftlik ve diğer girişimlerin sulama işlemini yapan görevliler, suyun işletmeler arasında dağılımı ile ilgili problemlerle ilgilenirler. İlk önce kendi bölümlerine su verdikten sonra diğer çiftçi girişimlerine su verebilirler. Özbekistan'da her 3-4 yılda bir su kıtlığı olduğundan, çiftçiler ciddi sorunlarla karşılaşır.

Cumhurbaşkanı Kerimov Özbek tarımın geleceğini, çiftçi şirketlerinin kurulmasında gördüğünü birçok kez tekrar etmiştir. Çiftçi şirketleri köylülere daha çok özgürlük sağlıyor ve bireysel inisiyatifini teşvik ediyorlar. Çünkü kuruluş yasalarında çiftçi şirketlerinin en az 10 yıl olmak üzere 50 yıla kadar kiralanma hakkı bulunmaktadır.

Halbuki diğer tarımsal faaliyetlerde köylülere toprak 3 ile 10 yıl arasında verilebilmektedir. Ayrıca, çiftçi şirketleri dışındaki tüm çiftliklerin tarımsal ürünlerin üretimi ile ilgili olarak yıllık bir tutanak tutmaları ve toprak sahibine daha önceden belirlenen miktarda ürün sağlama zorunlulukları bulunmaktadır. Çiftçi şirketleri ise toprağı doğrudan devlet tarafından devralmakta ve karşılığında minimum bir vergi ödemektedirler. Yasaya göre faaliyetlerinde tamamen serbesttirler, fakat daha sonradan da göreceğimiz gibi, pratikte kısmen sınırlandırılmışlardır.

Çiftçi şirketlerinin örgütlenmesinin başlangıç aşamasında, çiftçiler birçok güçlüklerle karşılaşmışlar. Bu problemleri çözmek her zaman kolay olmaz; sonuçta bazı çiftçiler iflas eder ya da çiftlikleri ellerinden alınır. Özbekistan'da 22.000'den fazla çiftçi şirketi bulunmaktadır. Bunlardan 1.200 tanesi 1997'de feshedilmiş ve buna yakın sayıda şirket yeniden kurulmuştur.

Çiftçi Şirketlerinin Kurulmasında Gereken Prosedürler

Çiftçi şirketinin kurulması için istekli çiftçinin kooperatif başkanına yazılı bir başvuruda bulunması ve bölge *hakim'ine*¹⁰ çiftçi şirketinin kurulması için gereken toprak parseli ile ilgili talepte bulunması gerekmektedir. Başvuru kooperatifin genel toplantısında tartışmaya açılır ve burada seçim süreci başlar. En değerli görülen başvurulara izin verilir. Bölge *hakim'i*, çiftçinin başvurusu ve kooperatifin toprak parselinin tahsisatı ile ilgili kararını aldıktan sonra kararını özel şirketlerin kurulması ile ilgili özel bir komisyona havale eder. *Hakim'in* kararı bankalar, vergi denetmenleri ve İçişleri Bakanlığı'nın yerel bölümleri için zorunludur. *Hakimiyet* bundan sonra kanuna göre çiftçi şirketini kaydeder.

Özbekistan ve Diğer Orta Asya Ülkelerinde Tarım Reformu

Bu yöntemler çiftçilerin seçilmesinde öznelliğe neden olur. Bu metodun kullanılması kooperatif başkanının veya hakimin akraba ve arkadaşlarının çiftçi olmalarını kolaylaştırmaktadır. Rüşvet de mümkündür. İdeal olarak, her bölgenin kendi bağımsız çiftçi birliğini kurması gerekmektedir, burada istekli çiftçiler eğitilebilir ve birer temsilci olarak kendi çıkarlarını gözetebilirler. Eğitim görenler içerisinde test yapılarak en başarılı çiftçiler seçilebilir. Diğer ülkelerde olduğu gibi, birlikler seçilen mezunlara yazılı tavsiyelerde bulunabilirler. Bu birlikler çiftçilerin kalifiye olup olmadıklarını da onaylayabilirler.

Çiftçi Şirketleri İçin Teknik Hizmetler

Çiftçi Şirketleri Yasası pamuk ve tahıl ekilen çiftçi şirketlerinin sulama bölgesinde yer alan toprak parsellerinin büyüklüğünün 10 hektardan az olamayacağını ve bahçe (bağlar dahildir) ve sebze ile uğraşan şirketlerinin ise 1 hektardan az olamayacağını belirlemektedir. 1-2 hektarlık bir toprağı bulunan bir çiftçi düşünelim. Rekoltenin yüksek olması durumunda bile yıllık olarak ancak en iyi halde birkaç bin kar edebilir.

Bu para ucuz bir traktörü bile satın alamayacak kadar azdır. Sonuç olarak 10 hektar tarlası olan bir çiftçi bile bir traktör veya başka bir tarım aleti almayı başaramaz. Kırsal kesimde halen çiftçi şirketlerine makina hizmeti ve diğer üretim araçları sağlayan örgütler bulunmamaktadır ve kooperatifler de ancak kendi taleplerini karşılayacak kadar tarım aracına sahiptirler. Halihazırda çiftçilerin bu sorunu çözmek için daha önceden kolektif veya devlet çiftliklerinden neredeyse hiçbirşey ödemediği alet edavat alan "özel kişilere" nakit ödemeleri gerekmektedir. Toprağın işlenmesi için bu insanlar çiftçilere yüksek bedeller ödetmektedirler. İşte bu nedendir ki çiftçiler kar etmek yerine sürekli zarar etmekte ve birçok çiftlik elden çıkarılmaktadır.

Daha önceden devlet çiftliklerinin, kooperatiflerin ve diğer girişimlerin sahip olduğu makinaların toplanması sonucunda oluşturulan makina-traktör istasyonları (MTİ), halen sözleşme usulünde toprağı işlemektedirler ve ilk başta da kendilerine makinaları sağlayan girişimlere hizmet vermektedirler. İlaveten, MTİ'ler çiftçiler için toprağı işlemekle ilgilenmemektedirler. Çünkü bu parsellere özellikle de MTİ'lere uzak olan yerlere makinaların gitmesi pahalıya gelmektedir.

Bu güçlüklerle rağmen çiftçi şirketlerinin sayısı artmaktadır. İşlenmiş toplam alan içerisindeki payları 1998'de %11'e artmış ve ortalama genişlik de 1992'deki 7.4 hektardan 1998'de 19.6 hektara yükselmiştir. Fakat pamuk ve diğer temel tarım ürünü yetiştiren özel şirketlerin payı göreceli olarak halen düşüktür. 1998'de tahılın %7'sini ve çiftlik hayvanları, patates, sebze ve meyvenin %2 ile 4'ünü üretmişler ve kalan toprağı hayvan yemi olarak değerlendirmişlerdir. Çiftçi şirketleri daha büyük çiftliklere göre pamuk ve tahıl rekoltelei açısından daha verimsizdirler(Bkz. Tablo 3).

Aile Parselleri

Özbek tarımında kolektifleşmeden sonra oluşturulan aile parselleri, sektörde her zaman önemli bir rol oynamıştır. İlaveten, **Tablo 4'te** de görüldüğü üzere 1991'den beri sayılarında bir artış meydana gelmiştir. En fazla artış kırsal kesim sakinlerine sulanmış toprağın 0.25, sulanmamış

Özbekistan ve Diğer Orta Asya Ülkelerinde Tarım Reformu

toprağın 0.5 hektarına hak tanıyan yasanın onaylandığı 1992 yılında görülür. 1997'de aile parsellerin ekilebilir toprak alanları 650.000 hektara ya da ülkenin sulanmış toprağının %15'ine ulaşmıştır. Şu anda, nüfus yoğunluğuna sahip bulunan Fergana Vadisi'nde kişi başına ortalama 1.3 parsel düşmektedir. İnsanların ortalama iki veya üç parselleri bulunmaktadır. Toprağın %15'ine hakim olan aile parselleri bazı tarımsal ürünlerin yetiştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadırlar. 1995'te toplam et üretiminde %76'lık, süt üretiminde %81'lik yumurtada %66'lık payları bulunmaktadır.¹¹ 1998'de aile parselleri hububatın %16'sını, patatesin %80'den fazlasını, sebzenin %80'ini ve meyvenin %60'ını üretmişlerdir. Bu yüzden aile parsellerinin tarımsal üretime katkıları çiftçi şirketlerinden hem toplam olarak hem de hektar bazında daha fazladır.

Tablo 4: Aile Parsellerinin Alanı (bin hektar)

	1991	1992	1993	1994	1995
Toplam alan	274	554	571	588	602
Bu alanda					
ekilebilir toprak	226	463	477	489	499

Kaynak: Goskomprognozstat (Devlet Tahmin ve İstatistik Komitesi), 1997.

Özet olarak, kolektif sektör temel ürünlerin üretiminde (özellikle pamuk ve tahıl) hakimdir ve özel sektör de çiftlik hayvanları, patates, sebze ve meyve üretiminde asıl tedarikçidir. Kısmen eski Sovyet geçmişinden kısmen de Özbek hükümet politikalarından kaynaklanmakta olan bu ikili tarımsal ekonomi, yeterli bir istikrar sağlasa da gelecek için çok umut vermemektedir.

Tarımsal Üretim Çeşitlendirilmesi ve Toprak Kullanımında Temel Değişiklikler

Sovyetler Birliği'nin tarımdaki bölgesel uzmanlaşmasından dolayı, dünyada en kuzeydeki üretici olmasına rağmen Özbekistan eski Sovyetler Birliği döneminde en büyük pamuk üreticisiydi. Yalnız pamuğa dayalı yüksek seviyedeki üretim bağımsız Özbekistan için sorunlar yarattı. Diğer tarımsal ürünlere yeterince önem verilmemesi ve özellikle tahıl gibi gıda ürünlerinde ithal bağımlılığı, su kaynaklarının kapasite üzerinde kullanımı, ürün rotasyonunda sorunlar ve en fazla da toprak kaybı, nehir kirliliği ve Aral gölünün¹² yok edilecek şekilde çekilmesi gibi çevresel problemler bunlar arasındadır.

Özbekistan bağımsızlığını kazandığından beri tarımı çeşitlendirmeye ve ithal ikamesi yoluyla kendi kendine yeterliliği sağlamaya çabalamıştır. Diğer bir önemli hedefi de tahılda kendi kendine yeterliliği sağlamaktır. Su ve toprak kaynaklarının yetersizliği nedeniyle Özbekistan bu amacına ancak toprak kullanımının yeniden yapılandırılması ve verimlilik artışlarıyla ulaşabilir. 1990'dan 1996'ya kadar hükümet pamuk alanında %44'den %35'e, yeşil ot ekilen bölgelerde %25'den %13'e indirimle gitmiş, diğer taraftan hububat ekili alanlarda %24'den %41'e varan bir artış gerçekleştirilmiştir. Böylece hububat ekili alanlar 1.01 milyon hektardan 1.92 milyon hektara çıkarılarak ikiye katlanmıştır. 1997'te, tahıl üretimi 2.8 milyon tona çıkarılmıştır; bu, 1995'te yürürlüğe giren tahılda kendi kendine

Özbekistan ve Diğer Orta Asya Ülkelerinde Tarım Reformu

yeterlilik kararından beri alınan en iyi sonuçtur. 1998'e gelindiğinde, tahıldan iyi bir rekolte alınması neticesinde gıda ürünleri ithalatında bir azalış meydana gelmiştir.

Tahıl alanının genişletilmesi geleneksel olarak pamuk yetiştiren Fergana Vadisi dahil olmak üzere neredeyse Özbekistan'ın tüm bölgelerinde olmuştur, ancak değişiklik eşit yaşanmamıştır. **Tablo 5'te** buğday ekimi ve üretimi ile ilgili bilgiler görülmektedir.

Bu dönemde ortaya çıkan en önemli eğilimler şunlardır:

* Semerkand ve Kaşgar dışındaki tüm bölgelerde ekilmiş alan büyük miktarda artış göstermiştir.

* Siri Deryaa dışındaki tüm bölgelerde buğday üretimi artmıştır.

* Tüm bölgelerde üretim ekili alanlardan fazla artmış, fakat toplam rekolte Karakalpakistan ve Sirderya'daki düşük performanstan dolayı genel olarak bir azalma meydana gelmiştir.

Ayrıca Tablo'da görülmeyen detaylar ayrıca bölgesel farklar ve özellikle çiftlik şekilleri ile ilgili bazı ipuçları vermektedir.

* Bölgelerin çoğunda büyük kolektif ve kooperatif şirketleri, buğdayın asıl üreticileridir (üretimin %75-87). Sadece Surhanderya ve Harzem'de özel sektör buğdayın yaklaşık %50'sini üretmektedir.

* Çiftçi şirketlerinin en büyük payları şöyledir: Surhanderya (%23), Çizzak (%18), Siri Derya (%13), ve Taşkent -%8. Milli ortalama %7'dir.

* Buğday üretiminde özel parsellerin oynadıkları rol büyüktür: Harizm (%45), Buhara (%28), Surhanderya (%22), ve Karakalpakistan (%21). Milli ortalama %16'dır.

Tahıl üretiminin artırılması kararı Özbek tarımı için ciddi problemler yaratabilir. İlk olarak, pamuk üretiminde bir azalma meydana gelmiştir ve dolayısıyla ülkenin ihtiyacı olan ihracat ve döviz gelirlerinde de azalma olmuştur. Eğer yapısal değişim büyük miktarda üretim yarattığından, hayvanlara verilen otlardaki azalma, tahıldan sonra ikinci önem sırasına sahip olan hayvancılığı kötü bir şekilde etkilemeye başlamıştır. Buna yanıt vermek üzere, 1997'de hükümet hayvan yemi üretimini artırma ve tahıl üretimi için sulanan alanlarda bir azalışa gitme kararı almıştır.

Özet olarak, bağımsızlıktan sonra Özbekistan'da temel tarım ürünlerinin üretiminde önemli değişiklikler yapılmıştır. Bunlar genel olarak devlet tarım politikasının temel yönünü göstermektedir. **Tablo 6'da** görüldüğü üzere, 1991'den 1997'ye tahıl ve patates üretiminde gözle görülür bir artış ve yem, pamuk ve sebze üretiminde azalış meydana gelmiştir. Meyve üretiminde ise az miktarda bir büyüme sağlanmıştır.

Tablo 6: Tarımsal Ürünlerin Üretimi 1991-1997 (bin ton)

Crops	1991	1997	1997/1991
			199=100%
Tahıllar	2039.1	3975.2	195

Özbekistan ve Diğer Orta Asya Ülkelerinde Tarım Reformu

Pamuk	4626.9	3640.8	79
Sebze	3348.0	2384.2	71
Patates	351.2	691.8	197
Meyve	516.6	547.6	106
Yem	10357.4	6453.4	62

Kaynak: Bloch, P.C. and A. Kutuzov, yay. *Rural Factor Market Issues in the Context of Economic Reform*. Land Tenure Merkezi, BASIS Projesi, 2001. Statistical Compendium, Tablo "Land 8."

Son olarak, tarımsal ürünlerin üretiminde tarımsal girişimlerin payında aile parselleri ve çiftçi şirketleri lehinde bir artış olmuştur. (Bkz. Tablo 7) Daha önceden belirtildiği üzere, en önemli ürünlerde özel sektörün rolü artmıştır. Büyük tarımsal şirketler pamuk, tahıl ve yem üretiminde hakim pozisyonlarını muhafaza etmişlerdir.

Tablo 7: Temel Ürünlerin Üretiminde Tarımsal Girişimlerin Rolünde Meydana Gelen Değişiklikler. (1991-1997)

Ürün	(toplam üretimin %)		Büyük Şirketler		Çiftçi Şirketleri/Aile Parselleri	
	1991	1997	1991	1997	1991	1997
Tahıllar	91.8	77.6	0.1	5.9	8.1	16.5
Pamuk	100	94.7	0	5.3	0	0
Sebze	46.6	27.2	0	2.7	53.4	70.0
Patates	36.3	27.2	0	2.4	63.7	70.4
Meyve	39.0	37.0	0	2.7	61.0	60.3
Yem	97.6	76.2	0	6.4	2.4	17.4

Kaynak: Bloch, P.C. and A. Kutuzov, yay. *Rural Factor Market Issues in the Context of Economic Reform*. Land Tenure Merkezi, BASIS Projesi, 2001. Statistical Compendium, Tablo "Land 8."

Sonuç

Tarım politikalarının sonuçları karışıktır. Çiftliklerin yeniden yapılandırılması ve tarım üretiminin yapısında, birkaç yıldan beri artan pozitif büyüme ile üretim artışları ve özel sektörün gelişmesi gibi birtakım kazanımlar elde edilmiştir. Tahıl ve pamuk halen ekilmiş toprakların %80'ini teşkil ederek, tarımın asıl yapı taşlarını oluşturmaktadırlar. Kendi kendine yeterlilik için çaba sarfedilse de, Özbekistan Orta Asya'daki en büyük gıda ithalatçısı durumundadır.

Özbekistan ve Diğer Orta Asya Ülkelerinde Tarım Reformu

Verimlilik artışı ve çiftliklerin yeniden yapılandırılmasına yönelik idari ve mali teşviklere rağmen, tarım reformu yavaş ilerlemektedir ve karşısında birçok engel bulunmaktadır. Birtakım kazanımlara rağmen, tarımdaki yapı, karmaşıklığını korumaktadır. Hükümetin düzenleme, kontrol, teşvik, fiyat mekanizmaları vb. yollarla tarıma yüksek oranda müdahale etmesi, tarımın gelişmesi için gereken ekonomik ortamın oluşmasını özellikle çiftçi şirketleri için zorlaştırmıştır. Reformların temel kusurlarından biri çözülemeyen etkinlik problemi ile ilgilidir, bu büyük ölçekli işletmelerde çalışma motivasyonunun sağlanamamasından da kaynaklanmaktadır. Özel sektörün gelişmesi yönünde harcanan çabalara rağmen, diğer tarımsal girişimlerle kıyaslandığında çiftçi şirketleri halen tercih edilmeyen bir pozisyondadırlar. İyi düzenlenmiş olan ve çiftçi şirketlerini teşvik eden yeni yasa yeterli olmamıştır. Pazar altyapısının, girdi hizmetlerinin ve makinaların kullanımının sağlanması gerekmektedir ve tarımsal girişimlerin yeniden yapılandırılması ve tarımsal üretimin geliştirilmesi için de çaba gerekmektedir.

1Bkz. Bloch, Peter C. ve Katie Rasmussen, "Land Reform in Kyrgyzstan." In Stephen K. Wegren, yay. **Land Reform in the Former Soviet Union and Eastern Europe**. London: Routledge, 1998.

2Türkmenistan için, bkz. Lerman, Zvi ve Karen Brooks, "Land Reform in Turkmenistan." In Stephen K. Wegren, yay. **Land Reform in the Former Soviet Union and Eastern Europe**. London: Routledge, 1998. Kapsamlı bir Kazakistan örneği yer almamaktadır.

3Bkz. Lerman, Zvi, "Land Reform in Uzbekistan." In Stephen K. Wegren, yay. **Land Reform in the Former Soviet Union and Eastern Europe**. London: Routledge, 1998.

4Kırgızistan'da olduğu gibi erken reform çabalarının yarattığı karışıklık biraz etkili olsada, Kazakistan'daki azalış eskiden Sovyetler Birliği'ne bağlı olan bölgelerde talebin azalmasından kaynaklanmıştır.

5I. A. Kerimov, **Building the Future; Özbekistan-Its Own Model for Transition to a Market Economy**. 1993, s.56

6Sovyet yasaları iki oluşumu şöyle ayırdetmektedir: sovhozlar Batılı şirketler gibi işçi çalıştıran kamunun sahip olduğu şirketlerdir; kolhozlar ise üyelerinin gönüllü olarak katıldığı, karların ortak olarak paylaşıldığı, ortak mülkiyet ve yönetime sahip olan işletmelerdir. Daha sonra Sovyet döneminde, ikisi arasındaki farklar artmıştır.

7World Bank, **World Development Report**, 2001 Development Indicators.

8"Dehkan" aile parseli için kullanılan Özbek terimidir.

9I.A. Kerimov, "Uzbekistan-sobstvennaia model" perekhoda na rynochnye otnosheniia, Taşkent, 1993, s. 89.

10 Khakim Özbekçe bölge valisi anlamındadır.

Özbekistan ve Diğer Orta Asya Ülkelerinde Tarım Reformu

11 Kolektif çiftlikler domuz (%90) ve koyun (%48) sayılarında öndedir.

12 Suyun sulama için ayrılması Amu-Derya and the Siri-Derya ırmaklarının Aral gölüne döktükleri su miktarının azalmasına neden olmuştur. Aral gölü iki ırmak tarafından beslenen tuzlu bir iç su havzasıdır ve hem deniz hem de göl özelliklerine sahiptir. Kazakistan ve Özbekistan topraklarında bulunmakta ve çöllük bölgenin hemen altında Turan'da yer almaktadır. 1960'lardan önce, Aral gölü daha istikrarlıydı, ve Amu-Derya ve Siri-Derya ırmaklarından gelen toplam su miktarı (56 km küp/yıl) ve yağmur yoluyla gelen (9 km küp/yıl) su, buharlaşma yoluyla kaybolan (65 km küp/yıl) tanzim edebiliyordu. Daha sonra, sulama ve sanayi için suyun ayrılması, kurak geçen yıllar ve ırmak sularının azalmasıyla beraber Aral gölünün suları azalmaya başladı ve durdu.